

КРЕАЦИЈА И ТРАНСФОРМАЦИЈА НА СВЕТИ ПРОСТОРИ: ВРЗ ПРИМЕРОТ СО САМОВИЛСКИТЕ МЕСТА

Драгица Поповска

*Институт за национална историја,
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје, Македонија*

Key words: sacred places, fairy water, elm tree, healing water, church

Summary: The paper focuses on the Macedonian sacred sites identified as “fairy”, and their transformation over time, both in terms of their spatial changes, and embedded cultural values. It is based on data conducted through my own field research, during 2014 in places: Samovilska voda (Fairy water), in Zubovce, near Kumanovo and Lekovita voda/crkva Sv. Kuzman i Damjan (Healing water/Church St. Kuzman and Damjan) in the village of Govrlevo, near Skopje. The paper aims to show how the narratives, beliefs and practices, related to these places, evolved and developed over time, by taking the value of the Christian tradition.

Клучни зборови: свети места, самовилска вода, брест, лековита вода, црква

Резиме: Трудот се фокусира на македонските свети места идентификувани како *самовилски*, и нивната трансформација низ времето, како во поглед на нивната надворешност, така и во поглед на „вградените“ културни вредности. Предмет на анализа се податоци од сопствени теренски истражувања, спроведени во текот на 2014 година, во местата: Самовилска вода во с. Зубовце, Кумановско и Лековита вода/Црква Св. Кузман и Дамјан во с. Говрлево, Скопско. Целта е да се прикажат наративите, верувањата и практиките поврзани со местата и начинот на кој овие разбирања се развиваат и трансформираат низ времето, преземајќи елементи од христијанската традиција.

Терминот *свети места* вообичаено го користиме за да означиме простори, кои ги препознаваме како магични, божествени, религиозни и духовни (Popovska, 2014: 65). Овие простори најчесто се моделирани како сет од: природни објекти (извори, дрвја, камења и сл.) и културни вредности вградени во нив (Thorley, Gunn, 2008: 23). Тоа значи дека одредено место не станува свето само по себе, туку дека неговата светост е детерминирана од културниот контекст во кој тоа опстојува. Имено, начинот на кој луѓето „гледаат“ на местото, идеите, практиките и верувањата поврзани со него ја имплицираат неговата светост,

истовремено означувајќи ја разликата од останатиот профан свет.¹ Сепак, перцепцијата за „светоста“ во рамките на заедницата е динамична категорија, што значи истата се развива и збогатува низ времето, рефлектирајќи спектар на социо-културни вредности.

Трудот се фокусира на македонските свети места идентификувани како *самовилски* и нивната трансформација низ времето, како во поглед на нивната надворешност, така и во поглед на „вградените“ културни вредности. Предмет на научна експликација се податоци од сопствени теренски истражувања, спроведени во текот на 2014 година, во местата: Самовилска вода во с. Зубовце, Кумановско и Лековита вода/Црква Св. Кузман и Дамјан во с. Говрлево, Скопско.² Целта е да се прикажат наративите, верувањата и практиките поврзани со местата и начинот на кој тие се развиваат и трансформираат низ времето, преземајќи елементи од христијанската традиција.

Современите истражувања, како и историските податоци покажуваат дека самовилите³ се митолошки суштества често застапени во македонската народна култура (Вражиновски, 1998: 164, 165). Во согласност со верувањата, самовилите живеат во простори покрај вода, каде што ги изведуваат своите „самовилски“ ора, најчесто под крошните на некои дрвја, како што се брестот, шипот, дабот и др., каде тие ги прават т.н. „самовилски“ софри (Вражиновски, 2000: 353). Присуството на ваквите верувања било причина да одредени места, кои ги поседуваат претходно опишаните карактеристики бидат поврзувани со самовилите и аналогно на тоа да бидат перципирани како исклучително исцелителски, свети итн.

Процесот на именување вклучува дистинктивна карактеристика или функција на местото, која е селектирана како мотив за негово именување. Во оваа смисла, името Самовилска вода се јавува како резултат на асоцијацијата на местото со самовилите, како место во кое се појавуваат и престојуваат, а епитетот Лековита вода пак, се однесува на нејзината функција – да лекува.

Присуството на водата и брестот во просторот биле доволен мотив овие места да се перципираат како локус во кој самовилите се

¹ За односот свето-профано види: Eljade, 2004.

² Трудот е резултат на теренско истражување спроведено во рамките на проектот: „Свети места во Република Македонија – споделена вредност на различни културни и религиозни традиции“, преку Комисија за односи со верски заедници и религиозни групи, а со финансиска поддршка на Министерство за култура на РМ.

³ Самовилите биле познати речиси кај сите словенски народи, особено кај јужнословенските. Првото споменување кај јужните Словени, според некои податоци датира од 13 век, додека кај Русите тие се споменуваат во 11 век (Кулишић, Петровић, Пантелић, 1970: 79).

појавуваат и контактираат со човекот и каде што во согласност со народните верувања можат да ја реализираат својата магиска моќ: да им помогнат на луѓето да се излекуваат, но и да ги казнат за нарушување на „пропишаните“ правила.

Етнографските податоци собрани во рамките на истражувањето покажуваат дека овие простори доживуваат помали или поголеми трансформации во текот на опстојувањето, што практично е рефлексивна на спектарот на вредности внатре во заедницата. Станува збор за внесување на христијански религиозни симболи во просторот кои вклучуваат: поставување на крстови, места за палење на свеќи, но и градење на христијански објекти – цркви, што секако влијае на промената на културниот контекст, што ќе видиме од материјалот што следи.

Така, „Самовилска вода“ во с. Зубовце, Кумановско е место, лоцирано во прилично изолирана област, далеку од градот, што влијаело на зачувувањето на многубројни верувања поврзани со самовилите. Ова место опстојува во поширокиот самовилски простор, кој согласно истражувањата е дистинктивен од црковниот простор каде е сместена локалната црква Св. Недела. Иако нотираме конекција на двата простори во рамките на перцепциите на населението, сепак постоењето на црквата во непосредна близина, не предизвикала значителни трансформации во надворешниот изглед на местото.⁴

Од друга страна, примерот со т.н. Лековита вода/црква Св. Кузман и Дамјан, во селото Говрлево, Скопско, покажува силна трансформација во просторот, толку силна што не постои ниту еден видлив елемент, кој ќе укаже на поврзаност на водата со самовилите. Имено, водата е ставена во рамките на објект со христијански симболики (црквата Св. Кузман и Дамјан), а двете брестови дрвја кои тука некогаш егзистирале се исечени.⁵ Терминот Лековита вода⁶, во согласност со денешните локални перцепции се однесува на нејзината поврзаност со Св. Кузман и Дамјан, кои се сметаат за лекари - светци помеѓу луѓето.

⁴ Во рамките на непосредниот простор до водата поставени се сталажи за свеќи, а во деновите кога водата се посетува (петок и недела), домаќинот носи и икони.

⁵ Брестот, во согласност со народните верувања се смета за живеалиште на самовилите (Сопствени теренски истражувања, 2014). Според Вражиновски, „под него е забрането да се седи, бидејќи човекот можел да се фати или да остане сакал“ (2000: 69).

⁶ Постарите членови на заедницата сè уште, иако ретко го употребуваат терминот „Самовилска вода“ за да го означат местото. Сепак, овој назив сè повеќе се истиснува, а термините: „Лековита вода“, „Црква Св. Кузман и Дамјан“ или пак едноставно „црквиче“ сè повеќе се употребуваат, како од страна на локалното население, така и од посетителите од други места.

Постоењето на црквата во рамките на просторот овозможува етаблирање на „нова“ светост, која во голема мера успева да ги наруши претходно етаблираните верувања поврзани со местото. Како и да е, егзистенција на црквата во просторот придонесува таа, полека но сигурно, да стане клучен елемент во неговата топографија.

Тоа има влијание и на народните наративи за и околу местото, кои секако се многу важен елемент за развојот на неговата светост. Тие се парактично клучен елемент за разбирање на начинот на кој местото се перципира од страна на населението, како и мотивите за посета на истото. Во конкретниот пример, некогашните наративи за самовилите во голема мера се редуцирани, а нивното место се повеќе го заземаат приказните за црквата и за лекувачките способности на св. Кузман и св. Дамјан.⁷

Примерот пак, со Самовилската вода во с. Зубовци, покажува поголема зачуваност на приказни поврзани со самовилите во местото. Имено, во согласност со верувањата, „во водата работат самовилите“, кои се три на број и кои според моите информатори се „убави, со плави коси долги“, но кои можат да се претворат во жаба, гуштер, па дури и змија. Еве дел од изјавата на информаторот: *Еве ја самовилката. Е тоа викате жаба. Не е жаба, самовилка е тоа...* Понатамошниот разговор открива нови детали за самовилите во водата: *Они се тука. Сега не слушаат ние сега што збориме..., видите ли како мрда водичката..тоа се они, они работат, е гледај како мрда водичка. Самовилите работат. Она се претвора у змија исто ја си црпам вода она си оди вака, она не е змија оне е самовила. А им викам на луѓето тие што доодат покасно насабајле ја нема, покасно она излезе и им викам на луѓето што доодат уопште не се плашете таа е самовила глеај јас ќе си црпам вода, не стравујте немој да стравувате ништо. Јас си црпам вода а она си оди одеднаш пак ќе снема. Јас сум видел една змија, а може да се деси сите да излезат и трите, може...*⁸

Ова покажува дека во поглед на верувањето во лекувачките способности на местото, населението го поврзува со престојувањето и

⁷ Во сеќавањата на еден од моите информатори е приказната за невеста која била завеана од самовилите: *...на времето кажуват биле маж и жена млади, млад брачен пар, се земале и невестата ја завеале самовилите, така кажуват и јас така кажувам. И кога после некое време се појавува женава и сите бегаат мислат дека станала вампирка, се повампирила. И она вика, чекајте на мажот вика и на свекорот, свекрвата, да ви кажам. Ја не сум умрена вика, самовилите вика ме завеава, вика и јас сум истата, не сум дух. Истата сум. Значи кажуват од старо време* (Информатор: Љубица Иванова од Скопје, родена во Долно Соње, 1952. Разговорот е направен во црквата).

⁸ Информатор: Русе Јовчевски, роден 1951 во с. Зубовце, домаќин на водата. Интервјуто е реализирано на Самовилска Вода, на ден 15. Март 2014.

работата на самовилите во него. Сепак, влијанието на христијанството и овде е евидентно. Во овој контекст е и изјавата на информаторот, според кого, иако не доаѓаат на водата, сепак и поповите знаат за неа, зашто *и ова си е исто, преко света Недела (црквата) си е водичка, исто.*

Во оваа смисла, главен субјект кон кого се упатуваат молитвите покрај самовилите, е и Господ, кој во многу случаи се јавува во корелација со нив. Мојот информатор вели: *Кога сум бил мал, доодил сум да се помолам на Господа. Тука да се измијам, да остаам некоја паричка. На моето прашање: „Тука и на Господа му се молите?“, тој одговори: Па да. Да се помолиме на Господа, на самовилите. Да се измиеме. Тоа си е добро, за здравје си е тоа.*⁹

Како и да е, сите наративи поврзани со конкретните места, овозможуваат истите да бидат перципирани како свети.

Времето на функционирање на овие места е исто така регулирано согласно народните сфаќања. Доаѓањето на Самовилска вода во с. Зубовце е ограничено на точно одредени денови. Имено, позитивното влијание на местото, според информаторите може да се почувствува ако водата се посети петок и недела: *Петок и недела си е одредено за луѓе да доодат, тогај да доодат, у тија денови.* Ваквата временска одредница е најверојатно резултат на народното верување според кое петок и недела се сметаат за полупразници, а согласно тоа, овие денови, строго се пости за здравје (Вражиновски, 2000: 318-319). Најповолен дел од денот за посета на водата се смета раното утро, пред изгрејсонце, па се до пладне: *Почнат да доодат од 5 саат... Најкасно на самовилската вода треба до дванаест да се дооди. После се затварат води. Зошто нема ефекат после на водичката. Е, не лечи после дванаест. До дванаест мож да се дојде, после дванаест, не се доваѓа на водичка.*¹⁰

Што се однесува до посетата на Лековита вода/црква Св. Кузман и Дамјан, таа може да се одвива секој ден, а најповолен период од денот е секако утрото.

Како што може да се забележи, денешните временските одредници поврзани со посетата на овие места се вообличени согласно традиционалните норми на однесување во заедницата, кои пак кореспондираат со христијанскиот модел, како традиција на живеење на населението.

Овие временски одредници го означуваат периодот кога посетителите можат да остварат „поволна“ комуникација со

⁹ Истиот.

¹⁰ Истиот.

самовилите/светците/Господ присутни во местата, со што ќе обезбедат остварување на посакуваната цел: оздравување, зачувување на здравјето, исполнување на желбата итн.

Истражувањата покажаа дека во народната перцепција, Самовилска вода во Зубовце, се доживува како место со повеќе исцелителски способности, особено „позитивни“ за лекување на проблеми со движењето кај луѓето, што се потврдува и од изјавата на информаторот: *Оваа вода, оваа водичка за се помага. Било за што, за смугавеност да кажеме, има луѓе доодат и непокретни...* За да го остварат посакуваното, посетителите најпрво палат свеќи, кои ги купуваат во просторот одреден за таа намена, а покрај тоа оставаат и ситни парички. Еден дел од посетителите практикуваат носење на: *лепче, шеќерче, гардеробичка, зејтинче...*, кои според информаторот се наменети за *здравје*. Имено, со принесувањето на леб и шеќер во местото се смета дека посетителот ќе ги умилостави самовилите, кои потоа ќе му помогнат да го оствари посакуваното.¹¹ Практично, храната оставена во светиот простор претставува „комуникациски канал“,¹² по кој посакуваното како порака се испраќа до силите кои во местото престојуваат (Поповска, 2012: 82), т.е. до самовилите.

Црпењето вода од местото го прави човек од селото, задолжен од страна на црковниот одбор, кој со помош на метална црпалка, водата ја става во лејки, кои стојат во самото место. Иако, луѓето може да ги користат и големиот број чаши, кои се наоѓаат на ѕидчето покрај водата, сепак се препорачува користење на вода од лејки: *Лековна вода се зема во лејки, у лејка се пие. Подобрo е со лејка. Е па, зошто лековна вода у лејке е такој благословена, со лејке да се зема лековна вода.*¹³ Од таа вода, потребно е посетителот да се измие трипати. Постапката за излекување, согласно традиционалните знаења вклучува и оставање на облека во непосредниот свет простор, кој е исполнет со шипови.¹⁴ Целата околина е практично полна со закачени партали. Истражувањето покажува дека облеката се јавува како еквивалент на личноста која ја носи, а нејзиното оставање во т.н. самовилски простор треба да

¹¹ Лебот е често користен за умилостување на самовилите, кои се сметале дека се причинители за некои болести кај луѓето. Се верувало дека тие го казнуваат човекот, кој ќе нагази на нивно место, така што му се одзема еден дел од телото (Раденковиќ, 1997: 145-155).

¹² Повеќе во: Кнежевиќ, 1997: 29-64.

¹³ Русе Јовчевски.

¹⁴ Шипот се смета за самовилски. Луѓето го избегнувале шипот затоа што верувале дека на него самовилите прават лулки. Во согласност со верувањата, ако се поминува покрај шипот може човекот да оградиса, да се парализира. „Тогаш, ќе си однесиш алиште, вака нешто за здравје. На шип за здравје“ (Повеќе во: Вражиновски, 1998а: 202)

доведе до „прочистување“ од сите негативни дејства, но и да придонесе во зачувување на здравјето на поединецот.¹⁵

Примерот пак, со т.н. Лековита вода во Говрлево, која е сместена во христијански објект - црква, покажува дека во согласност со верувањата, таа помага за исцелување на различни болести: проблеми со неплодност, со бременост, болки во нозете, очни болести итн. За време на истражувањето регистрирав голем број приказни за исцелителските способности на ова место, кои во согласност со наративите се должат на истоветните способности на св. Кузман и св. Дамјан. Еве една од изјавите: *...Кузман и Дамјан се доктори на нашиот Исус Христос, тие се нашите први доктори кои што лечеле и тија се пратени од страната на Исус Христос за да лечат, да го лечат народот и да ја шират христијанската вера.*¹⁶ Посетителите палат свеки и се крстат, оставаат пари во едно метално кутивче специјално наменето за тоа, а потоа земаат од водата со помош на метална црпалка со рачка и ја ставаат во пластични шишиња. Се верува дека оваа вода има силно профилактичко дејство.

Како што е познато, „светото“ секогаш во себе вклучува и табу (Coleman, White, 2006: 74), така што, кога зборуваме за светите, самовилски места и овде се присутни низа забрани. Така, во согласност со верувањата, забрането е миење покрај/над самата вода. Имено, посетителот треба да се измие малку подалеку од водата, во простор кој не се гази.

Карактеристична за Самовилска вода во Зубовце, е и забраната посетителот да земе од водата и да понесе дома. Еве ја изјавата на информаторот: *...и зато велам на луѓето било каде може да се измие само у кругот не се мие и по патчево не се мие. Самовилска вода не се гази, она лечи. Али може човек некој ќе нагази и може да оградеше од таа водичка. А, беше ми збор и за дома не са зима самовилска вода. Она си лечи овдека.*¹⁷

Сепак, во овој контекст постојат исклучоци: *Ептен, не дај божје, (вода) може да се земе у тија такви случаеви ако некој е непокретен, нема со што да дојде, на пример нема средства со што да дојде, тогаш може. Оправдуват самовилите на тоа. А, вака не оправдуват.*

¹⁵ Постои верување дека болеста кај човекот влегува преку облеката (Shubert, 1984: 147). Оттука оставањето на дел од облеката во природата треба да обезбеди одделување на болеста од човекот и нејзино пренесување во природата (Поповска, 2012: 116).

¹⁶ Информатор: Катица Кизовска. Разговорот е направен на 14 јуни, 2014 година, во црквата во с. Говрлево.

¹⁷ Русе Јовчевски.

Посетителите на Лековита вода во Говрлево, исто така не смеат да се мијат над самата вода, туку истото треба да го прават надвор од објектот, но секако, на место каде не се гази. Разликата од претходниот пример е можноста од водата да се зема и за дома. Имено, посетителите по полнењето на шишињата ги понесуваат со себе. Според моите информатори, колку и да се црпи од водата, таа е секогаш на исто ниво полна: *...никогаш нема да го видите празно дното. Значи секогаш истото ниво на вода ќе биде тука.*¹⁸

Кога зборуваме за забраните, треба да се спомене дека според верувањата, посетителот на Самовилска вода не смее да остава облека покрај самата вода, ниту пак, да фрла парички во неа.¹⁹ Непочитувањето на правилата, во согласност со народното верување доведува до неостварување на посакуваното или пак до казна за нарушителот на забраните. Според податоците собрани при теренското истражување, самовилите ги казнуваат „непослушните“ на различни начини: *Може да му направи лошо. Баш пред две години што се деси, на славата беше тоа, зашто ја ги служам тогаш, и застанала таму (жената). Јас викам да не прооди људи таму. Дошла таа жена таму. И самовилите оддеднаш, трау, ја сметаа у водата. Падна у водата и се се беше разбила. И бргу викаме брза помош, у болница.*²⁰

Благодарноста кон двете свети места за излекувањето посетителите најчесто ја изразуваат со дарување на: пари, зејтин, давање на курбан – јагне итн. На Самовилска вода, Зубовце, овие дарови според домаќинот, се наменети за самовилите, но сепак сите тие се носат во блиската црква. Интересен начин на изразување благодарност за оздравување кон ова место е плочата поставена во рамките на просторот, поточно веднаш над бетонското „корито“ на водата. Во времето на истражување, таа беше скршена, според кажувањата од страна на некој вандал. Сепак, делот каде е напишана благодарноста останал во целост. На неа со големи букви е запишано: „Благодарност: кон Самовилската вода која со својата моќ во 1988 година ме исцели од тешката болест. Благодарна (име и презиме, место).“

Што се однесува на Лековита вода/црква Св. Кузман и Дамјан во Говрлево, покрај погоре споменатите дарови, посетителите како благодарност кон црквата практикуваат и нејзино чистење, кое покрај

¹⁸ Катица Кизовска.

¹⁹ Сепак, на терен се нотира присуство на ситни парички во водата, кои како што вели домаќинот ги фрлаат посетителите, кои доаѓаат во други денови, и кога тој не е присутен на местото. Да напоменам дека во местото, на сидот од просторот наменет за седење и купување свеќи стои телефонот на домаќинот, кој на повик доаѓа во кое било време од денот и ноќта.

²⁰ Русе Јовчевски.

тоа, треба да придонесе за зачувување на здравјето на посетителот и на неговото семејство. Имено, според раскажувањето на мојата информаторка, таа го посетила местото со надеж дека тука ќе најде решение за проблемот на нејзината ќерка, поради што, како што вели: *...дојдовме овде, во Дамјан и Кузман го исчистивме, измиевме, исчистивме доле све, доле избришавме све и остана бремена и имаме сеа две прекрасни внуки, Ана и Ева...*²¹ Иако, како што се гледа од изјавата чистењето се јавува како еден вид молбена жртва кон светците, сепак, понатамошниот разговор со жената открива дека со повторно чистење на местото, таа го изразува задоволството и благодарноста кон црквата: *И толку сум задоволна и сеа сакам пак црквичево да го исчистам, да истресам ова све, да избришам доле, за здравје на сите, па најпосле на моите деца и внуциња*²².

*

Примерите со самовилските места презентирани погоре, покажуваат дека едно *место* не е значајно само по себе, туку дека неговата важност е резултат на постоењето на социјално/културно разбирливи знаци/показатели во просторот. Имено, истражувањето покажа дека присуството на брестовите дрвја, како и водата во дадена географска локација, благодарение на културниот контекст, придонела за симболичка асоцијација на овие простори со самовилите и нивна идентификација како *самовилски*. На тој начин се креирале простори кои во рамките на локалната перцепција се маркирани како исклучително свети или исцелителски.

Со развојот на традиционалното општество, како и процесите што овој развој го следат, перцепциите за светоста на одреден простор доживуваат помали или поголеми промени.

Примерот со Самовилска вода во с. Зубовце, Кумановско, покажува поголема зачуваност на верувања поврзани со самовилите во однос на местото, благодарение на постоењето на брестот и водата во просторот, а во овој контекст значајна е и големата оддалеченост на истото од градската средина. Тоа овозможило ова место во голема мера да го сочува идентитетот поврзан со самовилите, иако во рамките на верувањата се нотираат извесни промени под влијание на христијанството како традиција на живеење.

²¹ Информатор: Љубица Иванова, родена 1952, во с. Долно Соње, живее во Скопје. Разговорот е направен во самата црква Св. Кузман и Дамјан, во с. Говрлево, кај лековитата вода.

²² Истата.

Примерот пак, со Лековита вода/црква Св. Кузман и Дамјан, покажува голема трансформација во надврешниот изглед на просторот, која извршила влијание на перцептивната вредност на иститот во очите на локалното население и посетителите. Имено, во местото не постои ниту еден видлив елемент, кој би можел да асоцира на поврзаност со самовилите: двата бреста кои некогаш тука егзистирале, сега се исечени, а самовилската вода е ставена во рамките на објект со христијански симболи (црква Св. Кузман и Дамјан). Постојењето на црквата во просторот придонесува за трансформирање на дотогашната симболизација на местото и практично визуелизира нова светост во човековите перцепции, наративи и воопшто идеи за истото. Како резултат на тоа идентификацијата на водата како „самовилска“ е речиси истисната, а доминантните термините за нејзино именување се: Лековита вода/црква Св. Кузман и Дамјан/црквичка. Според Алдерман, именувањето на местото, претставува значајна културна практика, која има способност да создаде чувство на континуитет на местото низ времето, но исто така „има капацитет за промена на предизвикувачките линии на идентитетот“ (Alderman, 2008: 195).

Претходно презентираното недвосмислено покажува дека перцепциите за „светост“ поврзани со конкретно место не се дадени еднаш засекогаш, туку тие континуирано се развиваат и збогатуваат низ времето, рефлектирајќи го спектарот на социо-културни вредности, присутни во заедницата.

Литература:

- Alderman, Derek H. 2008. Place, Naming and Interpretation of Cultural Landscapes. In: *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Eds. Brian Graham, Peter Howard. London: Ashgate Press. 195-213.
- Coleman, Elizabeth Burns and White, Kevin. 2006. Stretching the sacred. Bo: *Negotiating the Sacred: Blasphemy and Sacrilege in a Multicultural Society*. Camberra: The Australian National University, E press. 65-78.
- Elijade, Mirča. 2004. *Sveto i profano: priroda religije*. Beograd: Alnari, Tabernakul.
- Popovska, Dragica. 2014. Macedonian Sacred Stone Sites as Pilgrimage and Tourist Attraction. Bo: *Pilgrimage and Sacred Places in Southeast Europe: History, Religious Tourism and Contemporary Trends*, ed. Mario Katic, Tomislav Klarin, Mike McDonald. Volume 14 of Studies on South East Europe. Münster: Lit Verlag. 65-77.
- Shubert, Gabriela, 1984. Konac, vrpce i tkanina kao magiska sredstva narodne medicine u jugoistočnoj Evropi. *Македонски фолклор*. XVII. 33. Скопје. 135-151.
- Thorley, Anthony, Gunn M. Celia. 2008. Sacred Sites: An Overview, A report for the Gaia Foundation 2007. Достапно на:

- <http://www.sacredland.org/media/Sacred-Sites-an-Overview.pdf>
- Wang, Shu-Yi. 2008. *Tradition, Memory and the Culture of Place: Continuity and Change in Ancient City of Pingyao, China*. ProQuest LCC.
- Вражиновски, Танас. 1998. *Народна митологија на Македонците*. Кн. 1. Скопје: Институт за старословенска култура-Прилеп, Матица македонска-Скопје.
- Вражиновски, Танас. 1998а. *Народна митологија на Македонците*. Кн. 2. Етнографски и фолклорни материјали. Скопје: Институт за старословенска култура-Прилеп, Матица македонска-Скопје.
- Вражиновски, Танас. 2000. *Речник на народната митологија на Македонците*. Прилеп-Скопје: Институт за старословенска култура-Прилеп, Книгоиздателство Матица македонска, Скопје.
- Кнежевиќ, Сребрица. 1997. Храната како комуникативен вид на културата. *Етнолог*. 7-8. Скопје. 29-64.
- Кулишиќ, Ш. П. Ж. Н., Петровиќ. Н., Пантелиќ. 1970. *Српски митолошки речник*. Београд: Библиотека Синтеза, Нолит.
- Поповска, Драгица. 2012. *Мистиката на каменот*. Скопје: Институт за национална историја.
- Раденковиќ, Љубинко. 1997. Хлеб у народној магији Балканских Словена. Во: *Хлебът в славянската култура, Етнографски институт с музей – БАН*. Софија. 145-155.